

EDWARD SITO SVD

RODZINA AFRYKAŃSKA U EWE, POŁUDNIOWE TOGO – CZĘŚĆ II¹

Streszczenie

W oparciu o wieloletnie badania terenowe zostały przedstawione podstawowe informacje dotyczące instytucji małżeństwa w Togo oraz scharakteryzowane rozmaite typy małżeństw: małżeństwo zemsty, małżeństwo wymuszone, małżeństwo zawierane na drodze cywilnej, małżeństwo religijne oraz małżeństwo poligamiczne.

W drugiej części opracowania przedstawiono problematykę rozwodu. Poddano charakterystyce zarówno cywilną drogę uzyskania rozwodu, jak i rozwodu uzyskiwanego zgodnie z tradycyjnymi procedurami. W tej części zawarta jest również antropologiczno-socjologiczna analiza rozpadu związków małżeńskich.

Słowa kluczowe: Togo, grupa etniczna Ewe, małżeństwo tradycyjne, małżeństwa religijne, poligynia, rozwód

I. Odmienne formy małżeństwa

1. Małżeństwo zemsty

W sytuacji przypadkowego zabójstwa², do którego dochodziło przeważnie podczas polowań, rodzina winowajcy była zobowiązana „zwrócić” straconego członka rodziny. Należało oddać wartość zwaną *agba nana*, co w języku francuskim określane jest jako *la dot*, czyli wiano, posag. Rodzina zmarłego nie tylko otrzymywała wartość *agba nana*, ale również jedną z sióstr zabójcy, o ile nie były one jeszcze zamężne. Gdy siostry zabójcy były już mężatkami, rodzina winowajcy

¹ Niniejszy artykuł jest kontynuacją opublikowanej w nr 46/2017 „Afyki” pracy E. Sity SVD, polskiego misjonarza ze Zgromadzenia Słowa Bożego, pracującego na misji w Togo. Całość stanowi jego nieopublikowaną rozprawę doktorską: *Specyfika głoszenia Ewangelii w kontekście kultury Południowego Togo na przykładzie interpretacji perykopy o kobiecie cudzołożnej (J 7,53-8,11)*, obronioną na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w 2017 r. [przyp. Redakcji].

² W przypadkach zabójstw z premedytacją, winowajca ginie w podobny sposób, jak dokonano zabójstwa. Jediną formą uniknięcia śmierci dla winowajcy była ucieczka z własnej miejscowości i schronienie się w konwencie Vodou. Zob. C. Rivière, *Anthropologie religieuse des Évê du Togo*, s. 101.

przekazywała rodzinie ofiary najbliższą osobę z rodziny, aby dokonać *hlosidede* (małżeństwo zemsty)³.

2. Małżeństwo wymuszone

W przypadkach niewierności, gdy mąż nie chce przyjąć swej żony, aby dokonała ona rytuału oczyszczającego, wówczas pozostawia ową niewierną żonę do dyspozycji wodza wioski, którego zadaniem jest znalezienie jej nowego męża. Zdarza się, że kobieta pozostaje kolejną żoną wodza wioski.

Gdy rodzina pozostaje przez dłuższy czas zadłużona wobec innej rodziny, po odpowiednim osądzie tradycyjnym jest zobowiązana oddać w zastaw jedną ze swych córek, która tradycyjnie nosi nazwę *awobasi*. Gdy zostanie spłacony dług, kobieta może powrócić do swej rodziny, w przeciwnym przypadku pozostaje jedną z żon w rodzinie, u której się zadłużyła.

W północno-wschodniej części regionu zamieszkiwanej przez lud Ewe praktykowany jest lewirat. Według przekazów tradycyjnych, przed złożeniem trumny do grobu, dwie osoby z rodziny przenosiły ciało zmarłego w trumnie. Podczas wymieniania imion braci zmarłego, jego ciało miało poruszyć trumnę, wskazując brata, na którego spadał obowiązek uregulowania kosztów pochówku oraz poślubienia wdowy⁴. W przypadkach lewiratu prawo tradycyjne pozwala mężczyźnie na małżeństwo z żoną zmarłego brata, lecz kategorycznie zabrania poślubić synowi jedną z żon zmarłego ojca, a ojcu – żonę zmarłego syna.

Kobieta zmarłego nie jest zobowiązana do wyjścia za mąż za jednego z braci zmarłego męża. Może sobie sama wybrać przyszłego męża, w przypadku gdy jest bogata zwalnia z obowiązku *agba nana*. Jednak po dokonanych rytuałach małżeństwa jest zobowiązana oddać swój majątek pod zarządzanie męża. Diedrich Westermann przytacza historie, w których bogate kobiety mogły sobie wykupić niewolnika na męża. W tym przypadku niewolnik stawał się prawowitym członkiem rodziny⁵.

Koko lub *Akoko* jest to tradycyjne imię trzeciej córki, która nie należy do rodziny ojca, lecz do rodziny matki. Przebywa w rodzinie ojca do momentu małżeństwa. Wówczas dziewczyna opuszcza dom rodzinny, jej przyszły małżonek powinien pochodzić z rodziny matki i tym samym jest zwolniony z obowiązku spłacenia *agba nana*.

3. Ślub cywilny

Według prawa cywilnego obowiązującego w Togo, przed zawarciem związku małżeńskiego co najmniej na czterdzieści pięć dni od planowanej daty ślubu należy złożyć w Urzędzie Stanu Cywilnego (Mairie) następujące dokumenty:

³ Odpowiednie rytuały *hlosidede* opisane przez J. Spieth, *Les communautés Ewe*, s. 215–216.

⁴ Por. D. Westermann, *La vie sociale des Guin d'Aneho et de Glidji (Sud-Togo)*, s. 130.

⁵ Tamże, s. 136–139.

- akty urodzenia,
- dokumenty potwierdzający pobyt stały,
- kopie dowodów osobistych przyszłych małżonków oraz ich świadków,
- dokumenty potwierdzające zdolność zawarcia małżeństwa (w przypadku rozwodu – akt prawy potwierdzający rozwód, w przypadku śmierci poprzedniego małżonka/małżonki – akt zgonu),
- pisemne pozwolenie Prokuratora Republiki, jeżeli osoby zawierające związek małżeński nie mają ukończonego 21. roku życia,
- pisemne pozwolenia rodziców, gdy małżonka nie ma 17 lat,
- potwierdzenie spłacenia powinności małżeńskiej wobec rodziny żony rodziców,
- należność 10 500 franków CFA⁶ należy uiścić, gdy ślub będzie zawarty w czwartek w godz. 9:00–11:30, lub 18 500 franków CFA, gdy ceremonia się dokona w sobotę w godz. 15:00–17:00,
- akt ślubu.

Togijskie prawo cywilne dopuszcza związki poligamiczne swych obywateli – dotyczy to wyłącznie Togijczyków⁷. W momencie ślubu cywilnego mężczyzna wybiera formę małżeństwa: poligamia lub monogamia. Mężczyznom nieposiadającym obywatelstwa togijskiego prawo cywilne nie pozwala na wybór formy poligamicznej małżeństwa. W praktyce cudzoziemcy–muzułmanie żyją w związkach poligamicznych, jednak niezatwierdzonych przez prawo cywilne. Kobieta-muzułmanka żyjąca w związku poligamicznym nie posiada żadnego zabezpieczenia prawnego, tak w sferze własności prywatnej, jak i w sprawie dzieci. System prawny obowiązujący w Togo zapewnia jednakowy status małżeński dla kobiet w rodzinach poligamicznych⁸. Mężczyzna, który wybrał formę monogamii, może poślubić kolejne kobiety jedynie pod warunkiem unieważnienia lub rozwodu poprzedniego małżeństwa (CPF art. 49). Po wyborze charakteru monogamicznego małżeństwa kolejne małżeństwo w świetle prawa cywilnego jest nieważne (CPF art. 80).

Urzędy Stanu Cywilnego w Togo przewidują zawarcie związków małżeńskich w wyznaczonym czasie (czwartki w godz. 9:00–11:30 oraz w soboty w godz. 15:00–17:00)⁹, dlatego też w zależności od dnia rodziny przygotowują

⁶ Waluta używana w 14 krajach Afryki Zachodniej i Centralnej. Skrót FCFA pochodzi od wyrażenia w języku francuskim (franc de la Coopération Financière en Afrique Centrale), w roku 2015 wartość 500 FCFA odpowiadała wartości 1 dol USD.

⁷ Zob. Art. 42. Code des personnes et de la famille (CPF), obowiązujący od 29/6/2012. [dostęp 18/12/2015] http://togo.eregulations.org/media/loi-portant-modification-du-code-des-personnes-et-de-la-famille_1.pdf. dostępny w internecie: <http://togo.eregulations.org>.

⁸ „En cas de polygamie, chaque épouse peut prétendre à l'égalité de traitement par rapport à l'autre.” W przypadkach rodzin poligamicznych każda z żon powinna być traktowana na równi z innymi. CPF, Art. 97.

⁹ W przypadkach niemożliwości przybycia do Urzędu Stanu Cywilnego małżonka/ów artykuł „AFRYKA” 48 (2018 r.)

specjalny posiłek w gronie najbliższych (czwartek – obiad, sobota – kolacja). Pośiłki w dużym gronie oraz w radosnej atmosferze towarzyszą zawarciu związku małżeńskiego typu tradycyjnego oraz religijnego.

4. Małżeństwa o charakterze religijnym

Ślub w rodzinach muzułmańskich (*fatiha* lub *nikah*) odbywa się w domu rodziny męża w obecności świadków oraz imama, będącego przywódcą lokalnej wspólnoty muzułmańskiej¹⁰. W kulturze muzułmańskiej w Togo istnieją trzy podstawowe etapy zawarcia związku: „zaręczyny, podpisanie aktu ślubnego i zorganizowanie uroczystości weselnej połączonej ze skonsumowaniem małżeństwa”¹¹. Spłacenie powinności małżeńskiej jest warunkiem obowiązkowym odbycia zaplanowanych zaślubin. Zdecydowana większość wyznawców islamu żyje w związkach poligamicznych.

Według prawa koranicznego muzułmanin może posiadać do czterech żon. O ilości poślubionych żon decyduje sytuacja ekonomiczna mężczyzny. Kobieta praktykująca islam jest zobowiązana wybrać sobie męża muzułmanina: w innych przypadkach dojdzie do małżeństwa pod warunkiem, że przyszły mąż przejdzie na islam.

Prawo islamu pozwala mężczyźnie wybrać sobie kobietę spośród „ludu Księgi”¹². W momencie zawierania małżeństwa wybranka jest uświadomiona o prawach panujących wśród wyznawców islamu w Togo¹³. W sytuacjach konfliktowych kobieta nie ma uprawnień do dzieci ani do dziedziczenia dóbr materialnych po mężu. Powszechnym zwyczajem jest wydawanie dziewcząt za mąż ze względów finansowych, np. w związku z długami rodzinnymi lub po prostu z powodu chęci poprawy sytuacji ekonomicznej rodziny. Bardzo często mężczyźni, którzy są zadłużeni, oddają swe córki za mąż w zamian za umorzenie długów. Zdarza się, że w celu poprawy swej sytuacji ekonomicznej „sprzedają swe córki” bogatszym wyznawcom islamu¹⁴.

Małżeństwo według obrządku katolickiego w swym charakterze i ceremoniach nie odbiega od norm zawarcia tego związku w innych krajach. W celu zapewnienia pewnej trwałości i stabilności w małżeństwie katolickim zaleca się potwierdzenia

78 dopuszcza możliwość przemieszczenia się pracownika USC pod wskazany adres, aby dokonać właściwych czynności urzędniczych.

¹⁰ Zob. Ceremonie związane ze ślubem w rodzinach muzułmańskich. Zob. <https://www.fichier-pdf.fr/2013/10/26/le-mariage-dans-l-islam/preview/page/3>. [dostęp 22/12/2015].

¹¹ Zob. J.J. Pawlik, *Małżeństwo w islamie*, w: W. Nowak, M. Tunkiewicz (red.), *Małżeństwo w świetle dialogu kultur*, Wyd. UWM, Olsztyn 2009, s. 204.

¹² Zob. A.M. Piwko, *Małżeństwo chrześcijańsko-islamskie*, „NURT SVD” 2009 (125), s. 100.

¹³ Zob. J.J. Pawlik, *Małżeństwo w islamie*, s. 202.

¹⁴ Zob. Dokumentacja projektu *Droit de la famille au Togo*, s. 13. Zob. <http://www.africa-pas.org/site/images/PDF/Droitfamille.pdf>. [dostęp: 04.02.2016].

uiszczenia *agba nana*. Nie jest to jednak warunkiem koniecznym do legalizacji związku, w odróżnieniu od zawarcia ślubu cywilnego.

Według opinii antropologa o. Jacka Jana Pawlika SVD: „W każdym bowiem małżeństwie opartym na modelu religijnym kultura zmagą się z religią i często to właśnie kultura jest w tych zmaganiach górą, szczególnie kiedy następuje sekularyzacja i zanik ideałów religijnych lub kiedy wyobrażenia zbiorowe danego społeczeństwa diametralnie odbiegają od tych, jakie były u źródeł modelu religijnego”¹⁵.

Postępująca ekspansja islamu w krajach Afryki Zachodniej powoduje dogłębne zmiany tradycyjnych wartości kulturowych¹⁶. Zwyczaje i obyczaje zgodne z prawem islamu zostają akceptowane i wcielone w codzienne życie muzułmanów (jak np. obrzezanie chłopców). Należy jednak podkreślić, iż ekspansja religii Mahometa oznacza pojawianie się praktyk obcych tradycyjnym kulturom afrykańskich Afryki Zachodniej¹⁷, – jak np. klitoridektomia, popularnie zwana obrzezaniem kobiet¹⁸.

Według badań Marie-Paule Thiriat w ostatnich latach w Togo zanotowano znaczący wzrost związków nieformalnych oraz spadek związków małżeńskich o charakterze tradycyjnym i religijnym.

Tab.1 Spadek małżeństw zwyczajowych i wzrost związków nieformalnych (%)¹⁹

Rodzaj związku	Przed 1970 r.	1970–1979	1980–1984	1985–1988
Ogólnie w Togo				
Zwyczajowe	76,9	72,6	62,1	62,8
Obopólnej zgody	15,3	18,4	29,3	33,9
Inne	7,8	9,0	8,7	3,3
Środowisko miejskie				
Zwyczajowe	75,0	68,3	57,6	58,5
Obopólnej zgody	11,5	16,8	25,3	36,4
Inne	13,5	14,9	17,1	5,1
Środowisko wiejskie				
Zwyczajowe	77,5	74,5	64,3	64,6
Obopólnej zgody	16,4	19,0	31,2	32,9
Inne	6,1	6,5	4,5	2,5

¹⁵ J.J. Pawlik, *Małżeństwo w islamie*, s. 210.

¹⁶ Zob. S. Piłaszewicz, *Religie Afryki*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1992, s. 50–58.

¹⁷ Zob. J. Alcader, *Prawdziwe oblicze islamu*, Wyd. Antyk Marcin Dybowski, Komorów 2010, s. 220–244. Tytuł oryginału: *Le vrai visage de l'islam*, Ed. Kyrollos, Durtal 2005.

¹⁸ Zob. Dane statystyczne z roku 2013 UNICEF, „*Mutilations génitales féminines/excision: Bilan statistique et examen des dynamiques du changement*”, w: <http://data.unicef.org/corecode/uploads/document6/uploadedpdfs/corecode/FGMCFrench-low26.pdf>. [dostęp: 11.02.2016].

¹⁹ Dane według M.-P. Thiriat, *Faire et défaire les liens du mariage : évolution des pratiques matrimoniales au Togo*, s. 154.

W Afryce Zachodniej, w tym również w Togo, istnieje wiele przyczyn, które wpływają na osłabienie instytucji małżeństwa i jego nierozzerwalności²⁰. Do nich należy zaliczyć: związki poligamiczne, wpływ nowych zjawisk społecznych i kulturowych²¹, unieważnienie małżeństwa cywilnego i tradycyjnego z powodu błahych przyczyn, „pewną łatwość i szybkość ponownego małżeństwa” o charakterze cywilnym i tradycyjnym, jak również w środowisku kościołów protestanckich²².

5. Poligamia

W znaczeniu potocznym związki poligamiczne oznaczają rodziny, w których mężczyzna żyje w relacji małżeńskiej z wieloma kobietami. W literaturze bardzo często więc poligamia utożsamiana jest z poliginia. Należy wskazać podstawowe różnice między tymi pojęciami, które etymologicznie nawiązują do języka greckiego. Poligamia – (πολυγαμία) etymologicznie oznacza związek wielopartnerski (πολύς – liczny, γάμος – zaślubiny, małżeństwo), natomiast poliginia (πολύς – liczny, γυνή – kobieta) to związek, w którym mężczyzna żyje z kilkoma kobietami. Poligamia jest więc pojęciem nadrzędnym, obejmuje związki trzech typów:

- związek jednego mężczyzny z wieloma kobietami – poliginia, wielożeństwo;
- związek jednej kobiety z wieloma mężczyznami – poliandria, wielomęstwo;
- związek kilku kobiet z kilkoma mężczyznami – multilateralizm, zwany też poliginandrią, multigamią lub poligamią symetryczną.

W pracy pisząc o wielożeństwie w rodzinach muzułmańskich będzie używane pojęcie poligamii, choć odnosi się ono wyłącznie do związków poliginicznych.

Wstępnie należy wskazać pewne trudności dotyczące związków poligamicznych natury społecznej, religijnej i kulturowej. Francuski antropolog Claude Rivière przestrzegał przed przesadnym zaufaniem do badań statystycznych dotyczących wielożeństwa, choć mimo wszystko oddają one pewien aspekt rzeczywistości:

Kwestia przyczyn nie powinna być rozpatrywana przy pomocy danych statystycznych, ponieważ wiadomo, że dystans dzieli rzeczywistość od tego, co ujawnione, a także

²⁰ Zob. P. Vimard, *Modernité et pluralité familiales en Afrique de l’Ouest*, „Tiers-Monde” 1993 (34), s. 89–115.

²¹ Do tendencji nowoczesności (tendance de la modernité) Claude Rivière zalicza wzrost liczebny związków nieformalnych, migrację ludności wewnątrz kraju w poszukiwaniu pracy, zaniechania tradycji, zwiększającą się autonomię ekonomiczną kobiety, wolność wyboru małżonka oraz desakralizację instytucji małżeństwa religijnego i tradycyjnego. Zob. C. Rivière, *Union et procréation en Afrique. Rites de la vie chez les Evé du Togo*, s. 160–164.

²² Zob. M.-P. Thiriart, *Faire et défaire les liens du mariage : évolution des pratiques matrimoniales au Togo*, s. 174–177.

to, co ujawnione, od tego co mogłoby być odkryte. Niemniej jednak dane liczbowe uwydatniają postrzeganie świata skupione na sprawach finansowych, choćby w sytuacji gdy mężczyzna nie zapewnia wystarczających środków rodzinie, bo woli robić prezenty kochankom, lub wydawać pieniądze dla własnej przyjemności²³.

Prawo cywilne przyjęte w roku 1980 dopuszcza związki poligamiczne, na które należy zdecydować się w momencie zawarcia ślubu cywilnego²⁴. W praktyce procesy sądowe długo trwają i wiążą się z wysokimi opłatami, dlatego też większa część pracowników publicznych żyje w nieformalnych związkach zwanych „deuxième bureau” – (drugie biuro) lub „ambassade” – (ambasada)²⁵. Bardzo często żona doskonale zna zarówno inne kochanki swego męża, jak również dzieci poczęte w tych związkach, jednak ze względów ekonomicznych nie jest w stanie opłacić rozprawy rozwodowej, jak również nie może powrócić do swej rodziny²⁶. Naukowe badania dotyczące wszelkiego rodzaju związków małżeńskich (formalnych i nieformalnych) oraz ich rozpadu w Togo zostały dokonane w latach 1969–1998²⁷.

Według badań Marie-Paule Thiriat większość kobiet (67%) wstępuje w związki małżeńskie z mężczyznami niebędącymi w związkach małżeńskich (kawalerzy, wdowcy lub rozwodnicy), a około 33% kobiet zgadza się na założenie związku poligamicznego. W przybliżeniu 67% osób (mężczyzn i kobiet) po rozwodach zakłada związki poligamiczne²⁸.

²³ „Le problème de causes ne saurait se traiter à coup de statistiques, car on sait le marge entre le réel et l'avoué, entre l'avoué et avouable. Néanmoins les données chiffrées révèlent au moins un état d'esprit centré sur les problèmes financiers, quitte à expliquer l'insuffisance d'un soutien matériel à la famille par ce que l'homme préfère attribuer comme cadeau à ses maîtresses, ou dépenser pour son plaisir”. Thum. własne. C. Rivière, *Union et procréation en Afrique. Rites de la vie chez les Evé du Togo*, s. 170–171.

²⁴ Zob. *Code des personnes et de la famille* du Togo (Togo 1980, art. 42, Togo 2010, paragr. 2.2).

²⁵ Zob. M. -P. Thiriat, *Faire et défaire les liens du mariage : évolution des pratiques matrimoniales au Togo*, s. 175; T. Locoh, M.-P. Thiriat, *Divorce et remariage des femmes en Afrique de l'Ouest. Le cas du Togo*, „Population” 1995 (50), s. 61–93.

²⁶ Dane statystyczne z roku 2009: 54% kobiet w Togo żyje w związkach poligamicznych. *Togo: information sur la polygamie parmi les élites dirigeantes de l'État*, raport z roku 2012 w: <http://www.refworld.org/docid/4f97dd0e2.html> [dostęp 13/1/2016]

²⁷ Pierwsze dzieło dotyczące małżeństwa i jego charakteru zostało opublikowane w 1969 r. Zob. G.K. Nukunya, *Kingship and Marriage among the Anlo-Ewe*, The Athlone Press, London 1969. Marie-Paule Thiriat swą pracę zatytuowaną *Faire et défaire les liens du mariage : évolution des pratiques matrimoniales au Togo*, wydaną w Paryżu w roku 1998 zapisuje się do chwili obecnej jako ostatni. Informacje opublikowane przez ONZ w biuletynie demograficznym w Nowym Jorku w roku 2010 przedstawiają dane statystyczne z roku 2002, natomiast wszelkie badania dotyczące związków małżeńskich w Togo pochodzą z roku 1998. Zob. T. Locoh, *Structures familiales et évolutions de la fécondité dans les pays à fécondité intermédiaire d'Afrique de l'Ouest*, w: *Bulletin démographique des Nations Unies. Achever la transition de la fécondité*, Numéro spécial, nr 48/49, 2002, New York 2010, s. 177–192.

²⁸ Zob. tamże, s. 192.

Dane statystyczne związków poligamicznych w Togo²⁹

Dane	% ph	nm	% bg
Togo			
Badania z roku 1961	36,4	1,5	
Spis z roku 1970	35,9	1,5	72
Spis z roku 1981	30,8	1,4	75
Lomé			
Badania z roku 1961	33,9	–	–
Spis z roku 1970	25,4	1,35	73
Spis z roku 1981	18,3	1,2	78
Środowisko wiejskie			
Badania z roku 1961	36,3	–	–
Spis z roku 1970	36,7	1,5	72
Spis z roku 1981	33,3	1,5	75

Dane statystyczne dotyczące kobiet (%) w związkach poligamicznych³⁰

Kraj	Rok 1990	Rok 1998
Burkina Faso	51	55
Ghana	28	23
Gwinea	50	54
Kamerun	38	33
Mali	45	44
Niger	36	38
Nigeria	41	36
Senegal	48	46
Togo	52	43
Wybrzeże Kości Słoniowej	38	35

Przyczyny poligamii mają podłoże ekonomiczne, demograficzne, kulturowe i religijne. W środowisku wiejskim kobieta jest postrzegana jako tania siła robocza. Według Sylwii Fainzang i Odille Journet: „Potrzeba siły roboczej przypisuje więc kobiecie wartość reprodukcyjną, a poligamia staje się rentowną indywidualną instytucją gospodarki wiejskiej”³¹. Do przyczyn społeczno-kulturowych sprzyjających poligamii

²⁹ Dane statystyczne według M.-P. Thiriart, *Faire et défaire les liens du mariage: évolution des pratiques matrimoniales au Togo*, s. 178. Ph – dane procentowe mężczyzn poligamistów, nm – statystyczna ilość kobiet przypadająca na jednego mężczyznę, bg – dane procentowe mężczyzn, którzy mają dwie żony (bigamia).

³⁰ Dane statystyczne według T. Locoh, *Structures familiales et évolutions de la fécondité dans les pays à fécondité intermédiaire d’Afrique de l’Ouest*, s. 182.

³¹ „Cette nécessité de main-d’œuvre va ainsi faire de la femme une valeur reproductive et de la polygamie une institution individuellement rentable en économie rurale”. Tłum. własne. S. Fain-

w Togo Marie-Paule Thiriat zalicza obyczaje dotyczące małżeństwa, wysoką śmiertelność dzieci oraz częste przypadki ponownego zawierania małżeństwa:

Wreszcie, normy społeczne dotyczące małżeństwa w krajach o wysokim przyroście naturalnym i o znacznej śmiertelności doprowadziły do sytuacji demograficznej, która uprzywilejowała poligamię. (...) Wdowieństwo i rozwody podnoszą liczbę kobiet, mogących wyjść za mąż. Częstotliwość i szybkość z jaką zawiera się ponownie małżeństwa to zjawiska przyczyniające się do korzystnego funkcjonowania związków poligamicznych³².

W kulturze ludu Ewe istnieją czynniki sprzyjające przyjmowaniu przez mężczyznę kolejnej kobiety do swego domu. Pastor Jakob Spieth wskazuje na następujące przyczyny: nadmiar pracy w polu dla mężczyzny, długotrwałe i przewlekłe choroby żony, pogrzeby rodziców żony, tradycyjne zwyczaje związane z okresem menstruacji kobiety, jak również pragnienie posiadania licznej rodziny³³. Mimo praktykowania poligamii dość powszechnie przez zamożnych Ewe oraz Ewe będących muzułmanami, w społeczeństwie tym monogamia stanowi ideał życia małżeńskiego i wzorzec życia rodzinnego.

Według wierzeń tradycyjnych bóg Mawu dla każdego mężczyzny wyznaczył jedyną kobietę, z którą powinien on założyć rodzinę. Jeżeli dokonał niewłaściwego wyboru, małżeństwo było skazane na niepowodzenie, a kary zsyłały bóstwa Vodou/Tro. Również bóg Egu (protektor rodziny) nieustannie będzie nękał taką rodzinę, zsyłając choroby oraz nieszczęścia³⁴.

Wybór żony jest niezwykle ważną decyzją. Według tradycji Ewe, rodzice i najstarszy brat matki tylko raz wybierają żonę dla swego syna. Wybór kolejnych żon lub kobiet należy do osobistych decyzji mężczyzny. Nawet w podeszłym wieku kolejna żona powszechnie jest zwana *dzidzonu*, co dosłownie oznacza „osobę przyjemności” lub *akakpuinu* – wyrażenie określające „wybryk młodości”.

zang, O. Journet, *La femme de mon mari : étude ethnologique du mariage polygamique en Afrique et en France*, L'Harmattan, Paris 1989, s. 9.

³² „Enfin, les règles sociales régissant le mariage dans des pays connaissant une forte natalité et une mortalité élevée ont conduit à un régime démographique favorable à la polygamie. (...) Veuvages et divorces créent un surplus de femmes épousables. La fréquence et la rapidité du remariage sont donc des facteurs qui contribuent au bon fonctionnement du régime polygamique”. Tłum. własne. M.-P. Thiriat, *Faire et défaire les liens du mariage: évolution des pratiques matrimoniales au Togo*, s. 176.

³³ W przypadku choroby lub śmierci rodziców według zwyczajów kulturowych kobieta jest zobowiązana zapewnić opiekę swym najbliższym. W przypadku śmierci rodzica kobieta może pozostać nawet kilka miesięcy w domu rodzinnym, zapewniając pomoc w utrzymaniu młodszego rodzeństwa. W czasie menstruacji kobieta nie powinna przyrządzać jedzenia dla rodziny, mężczyzna nie powinien dotykać rzeczy, których używała kobieta, jak również współżycie seksualne jest zakazane na okres około tygodnia po cyklu. Zob. J. Spieth, *Les communautés Ewe*, s. 55–57.

³⁴ Tamże, s. 457–458.

Ideał małżeństwa monogamicznego w kulturze ludu Ewe znajduje bardzo częste odbicie w przysłowiach i przypowieściach³⁵ (*comptes/paraboles*), przekazywanych z pokolenia na pokolenie³⁶.

Wzrost związków poligamicznych w krajach Afryki Zachodniej związany jest przede wszystkim z ekspansją islamu oraz dywersyfikacją statusu ekonomicznego społeczeństwa. W krajach, gdzie zaobserwowano znaczny wzrost islamu, poligamia stała się zjawiskiem powszechnym. Także zasady prawne dotyczące służbowego przenoszenia pracowników opłacanych z budżetu państwa wpływają na wzrost liczby związków poligamicznych³⁷.

II. Rozwód i jego następstwa

Atsu gbe ame fe loxo mewona o. (Rozwód nie niszczy relacji między rodzinami)³⁸.

Od momentu, gdy rodzina wyraziła zgodę na pertraktacje małżeńskie, kobieta pozostaje w stałej i formalnej relacji z rodziną przysięgłego męża. Według opinii Bernarda Oguki Atakpah już od pierwszego etapu narzeczeństwa kandydat na męża pozyskuje na wyłączność prawo do współżycia seksualnego z przyszłą żoną. W przypadku niewierności kobiety ma on prawo do żądania odszkodowania za czyn cudzołóstwa narzeczonej nawet wtedy, gdy nie zostały poczynione kroki w spłaceniu powinności małżeńskiej *agba nana*³⁹.

Wyrażenie *atsugbegbe* w języku ewe (*atsu* – „mąż”, *gbe* – „odrzuć”) dosłownie oznacza „rozwód”.

W literaturze antropologicznej w języku francuskim dotyczącej tematyki rozwiązania związku małżeńskiego (formalnego i nieformalnego) istnieją następujące terminy: *dissolution* (unieważnienie), *séparation* (separacja), *répudiation* (odrzuć), *divorce* (rozwód)⁴⁰. W praktyce w sytuacjach konfliktowych

³⁵ Historie lub przypowieści, w których jest przekazywana mądrość ludowa, w literaturze francuskojęzycznej są określane jako *comptes*. J. Spieth nadaje im nazwę *paraboles* – przypowieści. Por. J.J. Pawlik, *Iciin takaldau. Les contes bassar*, Wydział Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2010.

³⁶ Zob. C. Rivière, *Anthropologie religieuse des Évé du Togo*, s. 96–100, N.K. Dzobo, *African proverbs: guide to conduct: the moral value of Ewe proverbs*, University of Cape Coast, Cape Coast 1997, s. 120–135; J. Spieth, *Les communautés Ewe*, s. 554–580.

³⁷ Zob. T. Locoh, *Structures familiales et évolutions de la fécondité dans les pays à fécondité intermédiaire d’Afrique de l’Ouest*, s. 181–183.

³⁸ Przysłowie Ewe, które należy interpretować: relacje między rodzinami małżonków nie pozostają zniszczone z powodu rozwodu. Zob. C. Rivière, *Union et procréation en Afrique. Rites de la vie chez les Évé du Togo*, s. 144.

³⁹ „C’est ainsi qu’à partir des fiançailles, le prétendant acquiert des droits sexuels exclusifs sur la future. Si celle-ci se laisse séduire par quelque amant, le fiancé a le droit d’exiger des dommages d’adultère”. B.O. Atakpah, *Le mariage coutumier au Togo à la lumière du droit canonique*, s. 25.

⁴⁰ Zob. C. Rivière, *Union et procréation en Afrique. Rites de la vie chez les Évé du Togo*, s. 166. W Togo statystycznie około 70% kobiet ponownie wychodzi za mąż po separacji, natomiast 30% – po śmierci małżonka.

dochodzi do podjęcia radykalnych decyzji, które początkowo przyjmują formę separacji, a często kończą się rozwodem oraz ponownym zawarciem związku małżeńskiego⁴¹.

Proces „unieważnienia” związku małżeńskiego w kulturze ludu Ewe jest zjawiskiem niespotykanym, ponieważ charakter tego związku implikuje odpowiedzialność i zacieśnia więzi między rodzinami (rodzice, wujkowie, ciotki) oraz przebiega w dłuższym czasie. Tak więc, w przypadkach konfliktowych, rodziny obydwu stron biorą na siebie całkowitą odpowiedzialność i troskę o przetrwanie związku małżeńskiego. Jak zauważa Thérèse Locoh:

Małżeństwo nie oznacza nigdy zerwania czy nawet osłabienia związków rodzinnych; w społeczeństwach afrykańskich, zarówno mężczyźni, jak i kobiety pozostają w nierozwalnej więzi ze swym rodem. W przypadku rozwodu lub nieporozumień (małżeńskich), kobieta zawsze zostanie przyjęta przez swoją rodzinę i znajdzie u niej schronienie. I to dzięki krewnym kobieta, zamężna czy też rozwiedziona, uzyskuje prawo względnego decydowania o sobie samej; prawo, którego wcześniej jej odmawiano⁴².

Według pewnych form normatywnych wśród ludu Ewe rozwód dla kobiety może mieć wymiar swego rodzaju emancypacji. Jak zaznacza Thérèse Locoh: „Pierwsze małżeństwo zdaje się więc stanowić dla młodej kobiety swego rodzaju „rytuał przejścia”, sposób na osiągnięcia pełnoletniości społecznej i względnej samodzielności. Rozwód jawi się jako swoisty etap na drodze do emancypacji”⁴³.

W dalszej części zostanie przedstawiona analiza rozpadu związku małżeńskiego z punktu widzenia prawa cywilnego obowiązującego w Togo. Dane statystyczne oraz analiza socjologiczna rozwodów w Togo zilustrują częstotliwość rozpadu związków formalnych i nieformalnych w zależności od środowiska pochodzenia, poziomu wykształcenia, przynależności etnicznej i wyznawanej religii. Opis przebiegu rozwodu według tradycyjnych norm zakończy refleksję nad zjawiskiem zerwania związku małżeńskiego w kulturze ludu Ewe.

⁴¹ Zob. <http://news.lomechrono.com/?idnews=824553> [dostęp: 01.07.2016].

⁴² „Le mariage n'équivaut jamais à la rupture ni même à l'affaiblissement des liens avec le lignage; dans les sociétés africaines, les hommes comme les femmes restent indéfectiblement liés à leur lignage d'origine. En cas de rupture ou de mésentente, une femme trouvera toujours accueil et refuge auprès de sa famille d'origine. Et c'est à l'intérieur de sa parenté que la femme se voit reconnaître, en tant que mariée ou divorcée, un droit relatif de disposer d'elle, droit qui lui était refusé auparavant”. Tłum. własne. T. Locoh, *Divorce et remariage des femmes en Afrique de l'Ouest. Le cas du Togo*, s. 66.

⁴³ „Le premier mariage paraît donc constituer pour la jeune fille une sorte de « rite de passage », un moyen d'acquérir sa majorité sociale et une relative autonomie. Le divorce apparaît comme une étape possible vers l'émancipation”. Tłum. własne. T. Locoh, *Divorce et remariage des femmes en Afrique de l'Ouest. Le cas du Togo*, s. 66.

1. Przebieg rozwodu w świetle prawa cywilnego w Togo

Prawo cywilne togijskie pozwala na rozwód w następujących przypadkach: niewierność małżonka w związkach monogamicznych zadeklarowanych podczas ślubu cywilnego, przemoc małżeńska, trwała lub nieuleczalna choroba przekazywana drogą płciową, zatajenie w momencie ślubu istnienia dzieci jednego z małżonków z poprzednich związków, alkoholizm lub uzależnienie od innych nałogów, niepłodność jednego z małżonków, nieobecność współmałżonka lub separacja przekraczająca okres pięciu lat. Artykuł 126 Kodeksu Prawa Rodzinnego w Togo z roku 2012 potwierdza wyżej wymienione przyczyny, które należy przedstawić w rozprawach rozwodowych. Jednak w swej ostatecznej wersji podaje trzy elementy fundamentalne, które przesądzą o zasadności wniosku rozwodowego. Pierwszym elementem jest „współżycie w rodzinie staje się niemożliwe” (*la vie commune est devenue intolérable*), co spowodowane może być przez niewierność, przemoc, nadużycie zaufania. Następnym zasadniczym elementem to „życie rodzinne i bezpieczeństwo dzieci” (*la vie familiale et la sécurité des enfants*), które mogą być zagrożone przez zaniedbanie moralne i materialne jednego z małżonków, notoryczne zakłócanie porządku rodzinnego, pozbawienie wolności (więzienie) przekraczające okres czterech lat oraz zadeklarowana i formalna nieobecność, która trwa ponad 5 lat. Jako ostatni element kodeks przedstawia „prokreację”. Przypadek niepłodności jednego z małżonków lub odmowa, bez słusznych motywów, współżycia małżeńskiego może doprowadzić do rozwodu⁴⁴.

W przypadkach konfliktowych między małżonkami prawo cywilne dopuszcza okres sześciu miesięcy na pojednanie oraz odstąpienie od zamiaru rozwodu (art. 132 CPF). W rodzinach muzułmańskich okres pojednania wynosi około trzy miesiące⁴⁵. W przypadku, gdy małżonkowie oraz ich rodziny nie dojdą do porozumienia, zostaje spisany akt rozwodu. Po ogłoszeniu rozwodu małżonkowie w okresie dwóch tygodni powinni rozdzielić dobra materialne oraz dzieci i zamieszkać osobno. Należy podkreślić, iż tradycyjnie kobieta nie ma praw rodzicielskich i praw do dziedziczenia gruntów⁴⁶. Według prawa młodsze dzieci (do wieku siedmiu lat) pozostają pod opieką matki (art. 151. CPF). Mężczyzna jest zobowiązany materialnie wspomagać potomstwo znajdujące się pod opieką matki, w przeciwnym wypadku może stracić prawo do ojcostwa. W przypadku muzułmańskiej rodziny w Togo dzieci zawsze przynależą do ojca, jedynie w okresie karmienia piersią pozostają pod opieką matki, po czym są przekazywane innym współmałżonkom mężczyzny. Spośród trzech form rozwodu w islamie: *talar*, czyli na wniosek męża, *khula*, gdy

⁴⁴ Zob. Loi portant modification de l'ordonance nu 80–16 du 31 janvier 1980 portant Code des personnes et de la famille, (CPF) Art. 126 http://togo.eregulations.org/media/loi-portant-modification-du-code-des-personnes-et-de-la-famille_1.pdf. [dostęp: 11.02.2016].

⁴⁵ Zob. J.J. Pawlik, *Małżeństwo w islamie*, s. 208.

⁴⁶ Zob. D. Westermann, *La vie sociale des Guin d'Aneho et de Glidji (Sud-Togo)*, s. 139.

żona prosi o separację lub osądzenia publicznego w wyniku postępowania sądowego⁴⁷ – w południowej części Togo najbardziej praktykowaną jest pierwsza forma rozwodu, gdzie mężczyzna zaledwie wypowiada trzykrotnie formułę separacji.

2. Antropologiczno-socjologiczna analiza rozpadów związków małżeńskich

Marie-Paul Thiriat dzieli na trzy grupy „czynniki zmienne” (variables), które zwiększają prawdopodobieństwo rozwodu. Pierwszą z nich stanowią czynniki socjo-kulturowe, do których należą: środowisko zamieszkania, poziom wykształcenia, praktykowana religia oraz przynależność etniczna kobiety. Druga grupa czynników to elementy związane z małżeństwem: wiek małżonki, ilość kobiet w związku poligamicznym, charakter intraetniczny oraz warunki życia rodziny. Do ostatniej grupy zmiennych czynników autorka zalicza narodziny dziecka w czasie związku, co zapewnia dłuższą i stabilniejszą relację życia małżeńskiego⁴⁸. W przypadku bezpłodności mężczyzny (braku dzieci w rodzinie) wśród ludu Ewe częstszą praktyką staje się poślubienie kolejnej kobiety niż rozwód z pierwszą małżonką⁴⁹. Z badań Marie-Paule Thiriat wynika, iż pewne „zmienne czynniki” posiadają znaczący wpływ na rozwody małżeńskie⁵⁰. W środowisku wiejskim około 20% kobiet doświadcza rozpadu małżeństwa – w środowisku miejskim dotyczy to 30% kobiet. Kolejnym czynnikiem wpływającym na zjawisko rozwodu jest brak wspólnego zamieszkania małżonków. W ciągu pięciu lat małżeństwa rozwodzi się około 30% par niezamieszkujących wspólnie, i około 12% – mieszkających wspólnie. W środowisku wiejskim, gdzie istnieje większe ubóstwo oraz niższy poziom wykształcenia, można zaobserwować około pięcioprocentowy spadek liczby rozwodów w stosunku do kobiet mieszkających w miastach. Około 70% kobiet wychodzi ponownie za mąż w ciągu trzech lat od zawarcia pierwszego związku⁵¹. Ze względu na praktykę zbyt szybkiego ponownego zamążpójścia w Togo prawo cywilne z roku 2012 przewiduje okres 300 dni od ogłoszenia publicznego rozwodu jako minimalną granicę dopuszczalną na zawarcie ponownego związku małżeńskiego (art. 145 CPF).

Badania naukowe Thérèse Locoh oraz Marie-Paule Thiriat na temat pozycji społecznej, wykształcenia oraz zawieranych związków małżeńskich dotyczą ko-

⁴⁷ Zob. J.J. Pawlik, *Małżeństwo w islamie*, s. 208.

⁴⁸ Zob. M.-P. Thiriat, *Faire et défaire les liens du mariage : évolution des pratiques matrimoniales au Togo*, s. 220. W badaniach zjawiska rozwodu w Togo zostały pominięte następujące kryteria: charakter związków (prawny, tradycyjny lub religijny) oraz wolny wybór małżonka. Tamże, s. 221.

⁴⁹ Zob. C. Rivière, *Union et procréation en Afrique. Rites de la vie chez les Evé du Togo*, s. 175.

⁵⁰ Autorka zaznacza „czynniki zmienne”, których udział przekracza 5%. *Ibidem*, s. 225.

⁵¹ Zob. M.-P. Thiriat, *Faire et défaire les liens du mariage : évolution des pratiques matrimoniales au Togo*, s. 222–240.

biet w Togo, natomiast pomijają sytuację mężczyzn. W nieco wcześniejszych badaniach (1978) Alain Mignot przedstawił dane statystyczne dotyczące mężczyzn. Wśród 180 ankietowanych mężczyzn około 93% obwinia małżonki za rozpad związków rodzinnych, natomiast wśród 144 kobiet około 89% przyznaje się do wszczęcia procesów rozwodowych. Około 75% mężczyzn w okresie krótszym niż 2 lata powtórnie wstępuje w związek małżeński. W swych badaniach autor dostrzegł pewną zależność poligamii i wieku mężczyzny. Mianowicie poligamia/poligynia⁵² wzrasta do 55. roku życia mężczyzny, później maleje. W przedziale wiekowym 26–35 lat poligamia wynosi 46,4%, 36–55 lat osiąga 54,1%, następnie 56–65 lat spada do 41,6%. W tej samej sytuacji średnia ilość żon przypadającej na mężczyznę wzrasta do 45. roku życia mężczyzny, w przedziale wiekowym 16–25 lat mężczyzna jest związany tylko z jedną żoną, w wieku 26–35 około 23,5% mężczyzn jest związanych z dwiema kobietami. Około 42% mężczyzn w wieku 36–45 żyje w związkach poligamicznych i 40% – po 46. roku życia. Małżonkowie podają różne przyczyny. 66,3% kobiet za powód podaje brak wsparcia finansowego ze strony małżonka, 14,2% – niezgodę małżeńską, 9,2% – brak potomstwa oraz 6,7% – nieobecność małżonka w domu⁵³.

Kolonizacja, jak również oddziaływanie kultury europejskiej, wpłynęły na funkcjonowanie małżeństw wśród Ewe. Francuski antropolog Claude Rivière wskazywał na te nowe czynniki:

Do liberalizacji obyczajów przyczyniają się zjawiska takie jak, przykładowo, emancypacja bogatych sprzedawczyń z Lomé, konkubinaty w miastach, częste przypadki urodzeń dzieci przedmałżeńskich. Należy zauważyć, że w ten sposób małżeństwo traci swoje znaczenie w kształtowaniu rodziny, a po jego zawarciu, nie wpływa ograniczająco na postępowanie. Widać to wyraźnie na podstawie rosnącej liczby zdrad (cudzołóstw), ciąż jako ich konsekwencji i, dość często, nowych związków⁵⁴.

3. Tradycyjne procedury rozwodu

W sytuacjach konfliktowych rodziny podejmują wszelkie starania, aby pogodzić skłóconych małżonków i zlikwidować przyczyny konfliktów. Wśród ludu Ewe nie istnieją ceremonie lub zwyczaje pojednania małżonków. Rytuály oczyszczające przewidziane są jedynie wtedy, gdy któryś z nich naruszył porządek świata

⁵² W swych badaniach autor utożsamia związki poligyniczne z poligamicznymi.

⁵³ Zob. A. Mignot, *La terre et le pouvoir chez les Gen du Sud-Est Togo*, Paris 1982, s. 13–21.

⁵⁴ „Jouent dans le même sens d’une libéralisation des mœurs, des exemples tels que l’émancipation des riches revendeuses de Lomé, les concubinages urbains, les cas fréquents de procréation antérieure au mariage. Ainsi, le mariage perd-il sa fonction de réquisit pour la constitution d’une famille, et, une fois célébré, il ne paraît plus avoir le même caractère contraignant sur les comportements, comme on l’observe dans le fait que, de plus en plus, des adultères suivis de grossesse conduisent dans bien des cas à de nouvelles”. Tłum. własne. C. Rivière, *Union et procréation en Afrique. Rites de la vie chez les Ewe du Togo*, s. 180.

niewidzialnego, obrażając przodków czy bóstwa Tro lub Vodou. Tak dzieje się na przykład w sytuacjach niewierności małżonki, odbytych aktów seksualnych w polu (na ziemi) lub w czasie menstruacji kobiety etc.⁵⁵ W skłóconych związkach małżeńskich kobieta (z własnej inicjatywy lub zmuszona) opuszcza małżonka i wraca do rodzinnego domu. Jeżeli dobrowolnie opuściła dom małżeński, po okresie sześciu miesięcy może ubiegać się o wszczęcie rozwodu tradycyjnego⁵⁶. Podobnie jak w procesie zawarcia małżeństwa, osoby, które były zaangażowane, aby ono zaistniało, podczas konfliktu starają się przywrócić pokój i uczestniczą w procesie rozwodowym. Po pierwszych zeznaniach zaleca się pewne praktyki pojednawcze, w zależności od przyczyn podanych przez małżonków. Kiedy mężczyzna jest posądzany o zaniedbania finansowe względem dzieci i żony, rodziny wspólnie szukają pracy, czasami wspomagają finansowo, a w przypadkach niewłaściwego postępowania (nałogi, lenistwo) zalecają zaniechanie lub porzucenie niewłaściwych praktyk. W przypadkach, gdy żona jest obarczana przyczynami rozwodu, rodzina kobiety wspomaga związek finansowo, zaleca pracowitość oraz szacunek względem męża.

Gdy mężczyzna niewłaściwie traktuje żonę, jej rodzice mogą odebrać swą córkę, kategorycznie zabraniając powrotu. W czasie rozwodu tradycyjnego, gdy mężczyźni udowodni się złe traktowanie żony, nie ma prawa do zwrotu *agba nana*. Jednocześnie mąż traci na swej reputacji (*déconsidération sociale*), w konsekwencji napotka na trudności w ponownym zawarciu małżeństwa⁵⁷.

Jednak, gdy w ciągu sześciu miesięcy mężczyzna uda się do rodziców swej małżonki, jest zobowiązany do przeprosin oraz przyniesienia określonych darów, w skład których wchodzi: kilka butelek alkoholu, tkaniny oraz pewna suma pieniędzy⁵⁸.

Gdy wszelkiego próby pojednania ze strony rodzin nie odniosą skutku, para małżeńska poddawana jest osądowi tradycyjnemu, którego zadaniem jest wskazanie winnego rozpadu małżeństwa. Po dokładnym wysłuchaniu obu stron, wódz wioski wyznacza *kpata*, czyli „mandat/ofiarę”, aby uleczyć stosunki międzyrodzinne oraz wynagrodzić stronę pokrzywdzoną. Wyrok taki jest niepodważalny i sprawca musi się jemu poddać. Gdy wyrok wskaże jako winną kobietę, jej rodzice są zobowiązani do zwrócenia powinności małżeńskiej *agba nana* mężowi jej córki. Dzieci do szóstego roku życia pozostają pod opieką matki, następnie zostają przekazane rodzinie ojca. W przypadkach, gdy ojciec dzieci unikał od-

⁵⁵ Zob. C. Rivière, *Anthropologie religieuse des Évé du Togo*, s. 103–113. A.K. Adabra, *Aux sources de l'histoire et des traditions evè : l'exemple de l'Avé*, s. 318–324.

⁵⁶ W roku 2012 w Togo prawo cywilne wprowadziło okres 300 dni jako minimum do ponownego zawarcia związku małżeńskiego dla kobiety (art. 145 CPF).

⁵⁷ Zob. J. Spieth, *Les communautés Ewe*, s. 195–202.

⁵⁸ Zob. C. Rivière, *Union et procréation en Afrique. Rites de la vie chez les Evé du Togo*, s. 174.

powiedzialności materialnej w wychowaniu dzieci, kobieta może odmówić przekazania swych dzieci rodzinie ojca. Obowiązkiem mężczyzny wobec dzieci jest wybudowanie lub zapewnienie im domu. Niewywiązanie się mężczyzny z tego obowiązku automatycznie pozbawia go praw rodzicielskich. Najczęściej mężczyzna pozostawia dom (bardzo często wynajmowany) i szuka kolejnego schronienia dla siebie i swej przyszłej rodziny.

Szczególnym okresem w życiu kobiety z ludu Ewe jest czas ciąży, który wyklucza procesy sądowe, ceremonie związane z małżeństwem, pracą lub udziałem w pewnych rytuałach⁵⁹.

Kiedy kobieta rozwiedziona ponownie wyjdzie za mąż, mężczyzna z poprzedniego związku zaprzestaje wspomagać swe dzieci. Mimo wszystko dzieci zawsze pozostają własnością ojca. Jak zaznacza francuski antropolog Claude Rivière: „Dziecko powinno być zwrócone ojcu, o ile ten tego zażąda, ponieważ w rzeczywistości należy do ojca, który często powierza je którejś ze swych żon lub też jednemu z członków własnego rodu⁶⁰”.

Według badań Godwina Kwaku Nukunya około 50% kobiet z ludu Anlo wskazało brak wsparcia finansowego – *na asigbe* (pieniądze na targ) – dla rodziny jako główną przyczynę rozpadu związku małżeńskiego⁶¹.

Wiele kobiet powstrzymuje się od decyzji rozwodu ze względu na konsekwencje społeczne, ekonomiczne, kulturowe i religijne. W przypadku rozwodu kobieta traci kontakt ze swymi dziećmi, nie ma prawa do wsparcia finansowego ze strony byłego małżonka. Każde dalsze niepowodzenie w swym życiu prywatnym będzie interpretowała jako karę przodków lub bogów za zerwanie więzów rodzinnych. Dlatego też miłość do dzieci i przekonania religijne bardzo często powstrzymują kobiety od separacji, a w następstwie od rozwodów o naturze prawnej lub tradycyjnej⁶². Każdy oficjalny proces wymaga opłat. Koszty procesu tradycyjnego wynoszą 500–5000 FCFA, natomiast koszt procesu prawnego waha się między 50 a 500 tys. CFA (1 dol. USD = 500 CFA). W przypadku przegranej koszty procesu spadają na osobę, którą uznano za winną rozpadu małżeństwa. Zarówno w środowisku wiejskim, jak i miejskim koszty procesów są wygórowane i nie każdą kobietę stać na opłaty ewentualnego procesu.

⁵⁹ Zob. D. Westermann, *La vie sociale des Guin d'Aneho et de Glidji (Sud-Togo)*, s. 43–59; J. Spieth, *Les communautés Ewe*, s. 221–226; C. Rivière, *Union et procréation en Afrique. Rites de la vie chez les Evé du Togo*, s. 24–32.

⁶⁰ „L'enfant doit lui être rendu sur sa demande car il appartient en effet à son père qui souvent le confie soit à une coépouse soit à un membre de son propre lignage”. Tłum. własne. C. Rivière, *Union et procréation en Afrique. Rites de la vie chez les Evé du Togo*, s. 177.

⁶¹ Zob. G.K. Nukunya, *Kinship and marriage among the Anlo Ewe*, Athlone Press, London 1969, s. 109.

⁶² Zob. T. Locoh, *Divorce et remariage des femmes en Afrique de l'Ouest. Le cas du Togo*, s. 82–86; C. Rivière, *Union et procréation en Afrique. Rites de la vie chez les Evé du Togo*, s. 176.

Pakt społeczny zawarty między rodzinami stanowi bardzo istotny element, który ogranicza wolność małżonków. Od momentu obietnicy do chwili ślubu wiele osób ze strony kobiety i mężczyzny zostaje zaangażowanych w przygotowanie nowego związku małżeńskiego. Naruszenie paktu międzyrodzinnego stanowi poważny akt, który zarówno godzi w życie pokojowe między rodzinami, jak również burzy harmonię świata niewidzialnego.

Dr Edward Sito SVD – misjonarz w Togo i Angoli; dr nauk teologicznych; ostatnio opublikował: „Ciało w wyrażeniach i związkach frazeologicznych w języku ewe” w: Polisemia ciała, pod red. J.J. Pawlika i E.M. Mączki, Olsztyn 2016, s. 185–209; zainteresowania badawcze: etymologie, przekład międzykulturowy, problemy interkulturacyjnego chrześcijaństwa i afrykańskich religii tradycyjnych.

Bibliografia

- Adabra, Agbalényo Kossi, *Aux sources de l'histoire et des traditions ewe: l'exemple de l'Avé*, Ed. Saint Augustin, Lomé 2012 .
- Alcader, Jean A., *Prawdziwe oblicze islamu*, Wyd. Antyk Marcin Dybowski, Komorów 2010. Tytuł oryginału: *Le vrai visage de l'islam*, Ed. Kyrollos, Durtal 2005.
- Atakpah, Bernardus Oguki, *Le mariage coutumier au Togo à la lumière du droit canonique*, Pontificia Universitas Urbaniana, Romae 1959.
- Dzobo, Noah Komla, *African proverbs: guide to conduct: the moral value of Ewe proverbs*, University of Cape Coast, Cape Coast 1997.
- Fainzang, Sylvie, Journet, Odile, *La femme de mon mari : étude ethnologique du mariage polygamique en Afrique et en France*, L'Harmattan, Paris 1989 .
- Locoh, Thérèse, Thiriart, Marie-Paule, *Divorce et remariage des femmes en Afrique de l'Ouest. Le cas du Togo*, w: „Population” 1995 (50), s. 61–93.
- Locoh, Thérèse, *Structures familiales et évolutions de la fécondité dans les pays à fécondité intermédiaire d'Afrique de l'Ouest*, w: Bulletin démographique des Nations Unies, *Achever la transition de la fécondité*, Numéro spécial, nr 48/49, 2002, New York 2010, s. 177–192.
- Mignot, Alain, *La terre et le pouvoir chez les Gen du Sud-Est Togo*, Paris 1982.
- Nowak, Władysław, Tunkiewicz Michał, *Małżeństwo w świetle dialogu kultur*, Wyd. UWM, Olsztyn 2009.
- Nukunya, G.K., *Kinship and marriage among the Anlo Ewe*, The Athlone Press, London 1969.
- Pawlik, Jacek J., *Iciin takaldau. Les contes bassar*, Wydział Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2010.
- Pawlik, Jacek, J., *Małżeństwo w islamie*, w: W. Nowak, M. Tunkiewicz (red.), *Małżeństwo w świetle dialogu kultur*, Wyd. UWM, Olsztyn 2009.
- Piłaszewicz, Stanisław, *Religie Afryki*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1992.

- Piwko, Aldona M., *Matżeństwo chrześcijańsko-islamskie*, „NURT SVD”, 2009 (125).
- Rivière, Claude, *Anthropologie religieuse des Évé du Togo*, Les Nouvelles Editions Africaines, Lomé 1981.
- Rivière, Claude, *Union et procréation en Afrique. Rites de la vie chez les Evé du Togo*, L’Harmattan, Paris 1990 .
- Spieth, Jakob, *Die Ewe-Stämme : Material zur Kunde des Ewe-Volkes in Deutsch-Togo*, D. Reimer (Ernst Vohsen), Berlin 1906. Tłumaczenie na język francuski, *Les communautés Ewe*, presses de l’UL, Lomé 2009; w języku angielskim, *The Ewe people : a study of the Ewe people in German Togo*, Sub-Saharan Publishers, Accra 2011.
- Thiriart, Marie-Paule, *Faire et défaire les liens du mariage: évolution des pratiques matrimoniales au Togo*, Centre français sur la population et le développement, Paris 1998 .
- Vimard, Patrice, *Modernité et pluralité familiales en Afrique de l’Ouest*, „Tiers-Monde” 1993 (34), s. 89–115 .
- Westermann, Diedrich H., *Die Glidyi-Ewe in Süd-Togo; Züge aus ihrem Gesellschaftsleben*, Berlin 1935, tłumaczenie na język francuski, *La vie sociale des Guin d’Aneho et de Glidji (Sud-Togo)*, Presses de l’UL, Lomé 2012, s. 125–28.